

Pogány György

Az Erdélyi Unitárius Egyház XVIII. századi története

Luther fellépése 1517-ben és az a tézise, miszerint a teológiának egyetlen forrása van, a *Biblia*, szükségszerűen maga után vonta a lutheri elgondolásokon túlmutató protestáns irányzatok megjelenését. A mind radikálisabb hittételeket valló egyházak sorában a XVI. század második felében jelent meg az antitrinitárius irányzat és egyház, amely mint következetesen monoteista, vagyis az egy Istenben hívők közössége, a XVII. századtól unitárius néven határozza meg önmagát.

Az antitrinitáriusok a *Szentháromság-bit* hagyományos dogmáját vették racionális kritika alá. Egyrészt magát a tant utasították el azon az alapon, hogy nem szerepel a Bibliában, a III-IV. századi egyházatyák teológiai műveiben bukkant fel, és a 325-ben ülésezett nikaiai zsinat fogadta el a hittételt. Másrészt elvetették a dogmát intellektuális okokból is: úgy vélték, hogy a tételt logikailag nem lehet bizonyítani. A Szentháromság tanát elfogadó új protestáns egyházak, a lutheri és a kálvini irányzat, mivel negligálták a Biblián kívüli tekintélyeket, kétségtelenül nehezen védhető helyzetbe kerültek minden olyan dogma esetében, amely tételesen nem szerepel a Bibliában. A Szentháromság tana a keresztény hit központja, egyik leglényegibb entitása: „...a kinyilatkoztatás alapján azt a meggyőződést jelzi, hogy Isten nem elszigetelten, magányosan létezik, hanem önmagában a szeretet személyes teljességét mint Atya, Fiú és Szentlélek éli, s mint szeretet, a Fiú megtestesülésével és a Szentlélek elküldésével közli magát a világgal.” (Christian Schütz: *A keresztény szellemiség lexikona*. Bp., Szent István Társulat, 1993. 347. p.) A dogma szerint Istenben egy természet van három személyben, és az Atya egytelényegű a Fiúval, aki nem teremtett, hanem mindörökkől fogva létezett. Az

antitrinitárius (szentháromságtagadó) teológiai tanítások már a keresztények korai időszakában megjelentek, *Arius* a III-IV. században azt hirdette, hogy az Atya és a Fiú nem egylényegű, a Fiú az Atya teremtménye. Az ókeresztény korszak nagy egyetemes zsinatai e felfogást eretnekségnek nyilvánították, de a XVI. században nonkonformista értelmiségiek, olyan személyiségek, akik sem a katolikus ellenreformációba, sem a megmerevedő protestáns egyházakba nem tudtak, nem akartak beilleszkedni, felújították ezeket a nézeteket. *Michael Servet* (Szervét Mihály) fogalmazta meg a században a Szentháromságra vonatkozó kételyeit, és őt Genfben *Kálvin* máglyára küldte, de teológiai gondolatai a század második felében főleg Európa középső és keleti részén, Lengyelországban és Erdélyben gyorsan terjedtek. Erdélyben az antitrinitárius gondolatok elfogadását elősegítette, hogy *János Zsigmond* fejedelem maga is az új vallás híve lett.

Az új egyház erdélyi alapjainak lefektetésében kiemelkedő szerepe volt *Dávid Ferenc*nek (kb. 1520-1579). A tordai országgyűlés 1568-ban kimondta a négy felekezet – katolikus, lutheránus (evangélikus), a helvét irányzat (református) és az unitárius – szabadságát. Az éppen formálódó unitárius egyházon belül azonban csakhamar különböző irányzatok jelentek meg, maga Dávid is a továbbfejlesztők közé tartozott. Felfogásában vitatta Krisztus isteni entitását, azt vallotta, hogy ember volt, igaz, az átlagemberektől lényegesen különböző ember: teljesen bűntelen és Isten számos isteni adottsággal látta el, ezért akár Istennek is tekinthető és imádat is megillesheti. Dávid Ferenc azonban tovább tépelődött ezeken az alapkérdéseken és teológiai gondolatrendszerében eljutott odáig, hogy Krisztust nem illeti meg imádat (nonadorantizmus); részben ezen tanítása miatt 1579-ben letartóztatták és fogságában Déva várában elhunyt. A kérdés kutatói között megoszlanak a vélemények arról, hogy Dávid eljutott-e a judaizmusig, vagyis a század végén Erdélyben kialakuló úgynevezett *zsidózó szektáig* és ezáltal ténylegesen szakított-e a kereszténységgel. A másként szombatosoknak – onnan van ez az elnevezés, hogy a heti ünnepnapot vasárnap helyett szombaton ülték meg – is nevezett irányzat az unitáriusok legszélsőségesebb ágából vált le, meggyőződésük szerint az Újszövetség érvénytelen, Isten törvényeit megismerni és értelmezni kizárólag az Ószövetség alapján lehet és ezzel gyakorlatilag visszatértek a zsidó felekezethez.

Az erdélyi unitáriusok helyzete már az 1570-es években, a katolikus *Báthory*ak uralma alatt nehézzé vált, jelezte ezt a Dávid Ferenc ellen indított per. Mind a katolikusok, mind az evangélikusok és a reformátusok is igyekeztek működésüket korlátozni, az unitáriusokat eretneknek tekintették. Helyzetük az önálló fejedelemség időszakában azonban még nem fordult tragikusra, erre akkor került sor, amikor Erdély is betagozódott a Habsburg-birodalomba és kibontakozott az erőszakos ellenreformáció.

Az unitárius egyház mint vallási kisebbség és két oldalról is szorongatott egyház értelemszerűen nagyon fontosnak tartotta identitásának megfogalmazását és

a múltjára vonatkozó források összegyűjtését. Ezt a nagy munkát *Kénosi Tőzsér János* (1708-1772) kezdte el. Munkássága részben a korszak jellegzetes műfajába, a historia litterariába illeszkedett: két bibliográfiai jellegű összeállítást is készített. Az egyik a *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania*, amely a két unitárius nyomda – Kolozsvárt *Heltai Gáspár* műhelye és a gyulafehérvári officina – nyomtatványait részletesen ismertette. Munkája még ma is fontos forrása a korszak könyv- és nyomdászattörténetét kutatóknak, akárcsak a másik összeállítása, a *Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*. Ez utóbbi művében 52 unitárius szerző 287 művét tárgyalta és mutatta be aprólékos gondossággal. Az 1753-1754-ben befejezett két latin nyelvű munka évszázadokon keresztül kéziratban volt csak tanulmányozható, nyomtatásban 1991-ben látott napvilágot *Monok István* és *Földesi Ferenc* közreadásában Szegeden az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat részeként.

Kénosi Tőzsér két bibliográfiai jellegű munkája mellett elkezdte az unitárius egyház történetének megírását is. Egyháztörténetírói munkásságával az unitárius egyházat is bekapcsolta a korszak különböző felekezeteinek múltját feltáró törekvésekbe, így a katolikus *Hevenesi Gábor* (1656-1715) és *Kaprinai István* (1714-1785), az evangélikus *Bél Mátyás* (1684-1749) és a református *Bod Péter* (1712-1769) adatgyűjtő, forrásfeltáró tevékenységébe. Kénosi Tőzsér a szisztematikus munkát az 1750-es években kezdte el, majd az 1767-ben tartott aranyosrákosi unitárius zsinat bízta meg a nagy mű elkészítésével. 1771-re elkészült a munka első tizenhat fejezetével, de betegsége meggátolta befejezésében, ezért az addig megírt anyagot átadta *Uzsoni Fosztó Istvánnak* (1729-1778), aki folytatta a megkezdett művet. Az ő halála után *Kozma Mihály* (1723-1798) vette át a befejezett részeket és azokat kiegészítette; az ő elhunytát követően pedig fiai, *Kozma János* (1761-1840) és *Kozma Gergely* (1774-1849) tollából keletkeztek az újabb pótlások és kiegészítések. Vagyis a latin nyelvű egyháztörténet nem egységes, egy szerző által írt munka, hanem többen hozták létre a ma ismert szövegtörzset. A különböző pótlásokkal, kiegészítésekkel a textus az unitárius egyház történetét a XIX. század elejéig tárgyalja. Bonyolítja a helyzetet, hogy különféle másolatok ismertek a szövegből, amelyeknek textusa és az egész mű címe is kisebb-nagyobb mértékben különbözik egymástól. Az *Erdélyi Unitárius Egyház története* (*Historiae Transylvano-Unitariae Ecclesiasticae*) első három kötetének latin szövegét *Márkos Albert* (1878-1949) kolozsvári latintanár fordította le 1942 és 1949 között.

A kéziratokat az egyház- és művelődéstörténet művelői jól ismerték, fel is használták adatait, de a szélesebb közönség számára elérhetetlen volt az anyag. Az 1990-es években teremtődtek meg a személyi és pénzügyi feltételei a hatalmas, összességében közel 4000 oldal terjedelmű kézirat megjelentetésének. Az első két kötet latin nyelven *Káldos János* gondozásában látott napvilágot a *Bibliotheca Unitariorum* című sorozatban. A két tomos nagyjából az erdélyi unitárius egyház XVI–XVII. századi történetét dolgozza fel. A szerzők forrásként felhasználták a

szóbeli közléseket, a máig kiadatlan vagy csak innen ismert városi jegyzőkönyveket, a zsinati végzéseket, a korabeli naplókat és különféle történeti műveket. Ezért e mű mindmáig nélkülözhetetlen forrása az unitárius egyházra vonatkozó kutatásoknak, és sokszor idézett kútfője a XVI–XVII. századi magyarországi könyv- és művelődéstörténetnek is. A kiadás a két legfontosabb kézirat alapján kritikai apparátussal (szövegvariánsok, textológiai jegyzetek, mutatók, előszó) kiegészítve tartalmazza a latin nyelvű szöveget. A nemzetközi érdeklődésre való tekintettel a fejezetek elején rövid angol nyelvű összefoglalás kapott helyet. A szövegeket névmutató, helységnévmutató, zsinatmutató, műmutató és térkép egészíti ki.

A kritikai jellegű edíció mellett a 2000-es évek elején megkezdődött Márkos Albert magyar fordításának kiadása is. Az első kötet 2005-ben, a második pedig 2009-ben hagyta el a nyomdát. És 2018-ban kézbe vehették az érdeklődők a harmadik kötet első tomusát, a monumentális terjedelmű kéziratot ugyanis két fizikai egységben teszik majd közzé.

A sokak által hosszú időn keresztül írt terjedelmes szöveg szerkezete nem egységes. Míg az első két kötet és a harmadik tomus első hét fejezete tematikus elrendezésű, a művet onnan folytató Kozma János áttért a kronologikus elrendezésre. A kiadás ugyan nem mondja magát kritikainak, de a közreadók a rendelkezésre álló teljes kéziratokat összevetették egymással, jelezték, ha egy-egy szövegrész vagy kiegészítés valamelyik kéziratból hiányzott. Megkísérelték az egyes manuscriptumok egymáshoz való viszonyát tisztázni, bár ez – mint *Hoffmann Gizella* írja – „olykor szinte kibogozhatatlan feladatnak tűnt”. A szerzők esetleges tévedéseit helyesbítették, a hiányos címhivatkozásokat kiegészítették, a versidézeteket azonosították.

A most megjelent 3.1. kötet az unitárius egyház történetének talán legnehezebb korszakáról számol be roppant aprólékosan. A hatalom mindent elkövetett, hogy ellehetetlenítse az egyház működését, állandóak voltak az erőszakos templomfoglalások, az intézmények elvétele. A szerzők arra törekedtek, hogy a sérelmek bemutatása mellett az egyház históriáját a lehető legszélesebb, akár a nemzetközi viszonyokat is érintő összefüggésrendszerbe helyezve ábrázolják. A munka külön érdeme – bár az olvasását nem könnyíti meg – a korabeli teológiai vagy egyéb művekből származó terjedelmes idézetek közlése. A kolozsvári templom 1716-os elvétele mellett részletesen tárgyalja a kiadvány a különböző kisebb gyülekezeteket ért sérelmeket, így a tordai, hévízi, káli, gálfalvi, szentháromsági és sinfalvi eklézsia sanyargatását. Behatóan ismerteti a könyv a homoródkarácsonfalvi gyülekezet katolikusok általi gyötrését, a jezsuiták ellenségeskedését. A hetedik fejezet egy fontos adattár: a kolozsvári unitárius iskola igazgatóinak, tanárainak és papjainak jegyzéke.

A hatalmas mennyiségű ténybeli információ felhasználását különféle mutatók könnyítik meg. A személy- és helynévmutató mellett a zsinatok, valamint a tárgyalta művek szerzői és címszerinti indexe egészítik ki a művet. Különböző kézira-

tokról és nyomtatványokról készült hasonmásokat, illetve a História valamennyi példányát felkutatva, ezek címlapjának faksimiléjét is közreadták a szerkesztők. *Bálint Benczédi Ferenc* püspök ajánlása, *Hoffmann Gizella* közreadói utószava és magyar, román, angol, német, olasz nyelvű rezümék foglalják keretbe a kötetet.

Az egyháztörténet ezen része nemcsak az unitárius egyház és annak története iránt mélyebben érdeklődőknek hasznos olvasmány; haszonnal forgathatják lapjait a magyar művelődéstörténet kutatói is. De talál kutatásaihoz adalékokat a könyvtártörténész is, az unitáriusok több jelentős könyvtárt hoztak létre a századok során: Kolozsvárott, Tordán és Székelykeresztúron szerveződött értékes bibliotéka. A kötetben ezekről is lehet szórványos adatokat találni.

Az Erdélyi Unitárius Egyház története / Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály, Kozma János ; ford. Márkos Albert ; ford. egybevet., kieg. Balázs Mihály ; sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel. – Kolozsvár ; Budapest : Magyar Unitárius Egyház : Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete : Országos Széchényi Könyvtár, 2018 . – XII, 1244 p. : ill. . – (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai ; 4/3/1.)

